

Gårdby socken

Länstyrelsen
Kalmar län

Gårdby socken

Utgiven av: Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning: Tillväxt och miljö
Författare: Ann Moreau
Omslagsbild: Ullevi år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd: Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto: Ann Moreau
Kartor: Ann Moreau
Illustrationer: Elvira Laneborg
Utformning: Carina Nanker
Tryckt hos: TMG Tabergs, 2015
Upplaga: 500 st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	6
Södra Ölands odlingslandskap	7
Öländska gården	8
Byar och gården före 1300-talet	8
Byar och gården under sen medeltid	9
Enskifte och laga skifte	13
Gärdesgränser i Gårdby socken	13
Gärdenas yta, omkrets och murar	16
Bete på Stora alvaret	27
Stora alvaret	27
Herdekulturen	27
Djurgårdsinrättningen	28
Utmarksdelningen	28
Alvarmarkerna	28
Statlig ersättning för alvarbete	29
Alvarbete i Gårdby socken	30
Ullevi	30
Nedra Ålebäck	30
Torp	32
Gårdby-Torp-Nedra Ålebäck	32
Kartor	34
Litteratur	34

Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i landskapet idag i Gårdby socken.

Knappt hälften, 45 %, av de medeltida murarna finns kvar i Gårdby socken. Det finns flera förklaringar till att man tagit bort stenmurar. Längs landsvägarna har mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödröv.

I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick.

Efter andra världskriget satsade staten på att rationalisera det svenska jordbruket. Bland annat gavs lånegarantier till de lantbrukare som ville ta bort odlingshinder, däribland stenmurar, vilket skulle förbättra åkrarnas arrondering. Dessa stöd fanns kvar en bit in på 1980-talet. I bygder där man främst var inriktad på odling kom ett stort antal lantbrukare att utnyttja statens lånegaranti.

Även inom radbyarna finns murar kvar i gamla sträckningar men ofta har de lagts om, kanske flera gånger. Torp.

Bete på Stora alvaret

På Stora alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora alvaret. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Idag är det fyra lantbrukare som söker miljöersättning fördelade på fyra områden på Gårdby sockens del av Stora alvaret. Det största betesområ-

det betas tillsammans med byar i Sandby socken. Den sammanlagda sökta arealen i Gårdby socken uppgår till drygt 900 hektar.

Förr var det vanligt att markägaren fick 20 % av miljöersättningen i arrende av djurhållaren när inget annat arrende utgick.

Alla djurhållare är eniga om att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Tillväxten är alldeles för dålig i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation. De vidsträckta alvarskiftena gör också att stängsling och tillsyn av djuren blir mycket kostnadskrävande.

Stora alvaret i Gårdby.

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åker och äng. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför den gamla indelningen har bevarats. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland genomförde Länsstyrelsen under år 2011 en inventering av medeltida gärdsmurar och betet på Stora alvaret i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Under år 2012 gjordes en liknande inventering i socknarna Resmo, Mörbylånga, Sandby, Segerstad och Ås. För de övriga socknarna inom världsarvsområdet; Vickleby, Smedby, Södra Möckleby, Gårdby, Hulterstad och Gräsgård, har motsvarande inventering genomförts under år 2014.

Den första delen av projektet berör de medeltida stenmurarna i Gårdby socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring: bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Den andra delen av projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Gårdby socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Gårdby socken. De inledande avsnitten är desamma i alla sockenrapporterna.

I arbetet med sockenrapporten har även Pär Folkesson, Mörbylånga kommun, deltagit.

Öländska gården

Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten och längs Littorinavallen närmare kusten.

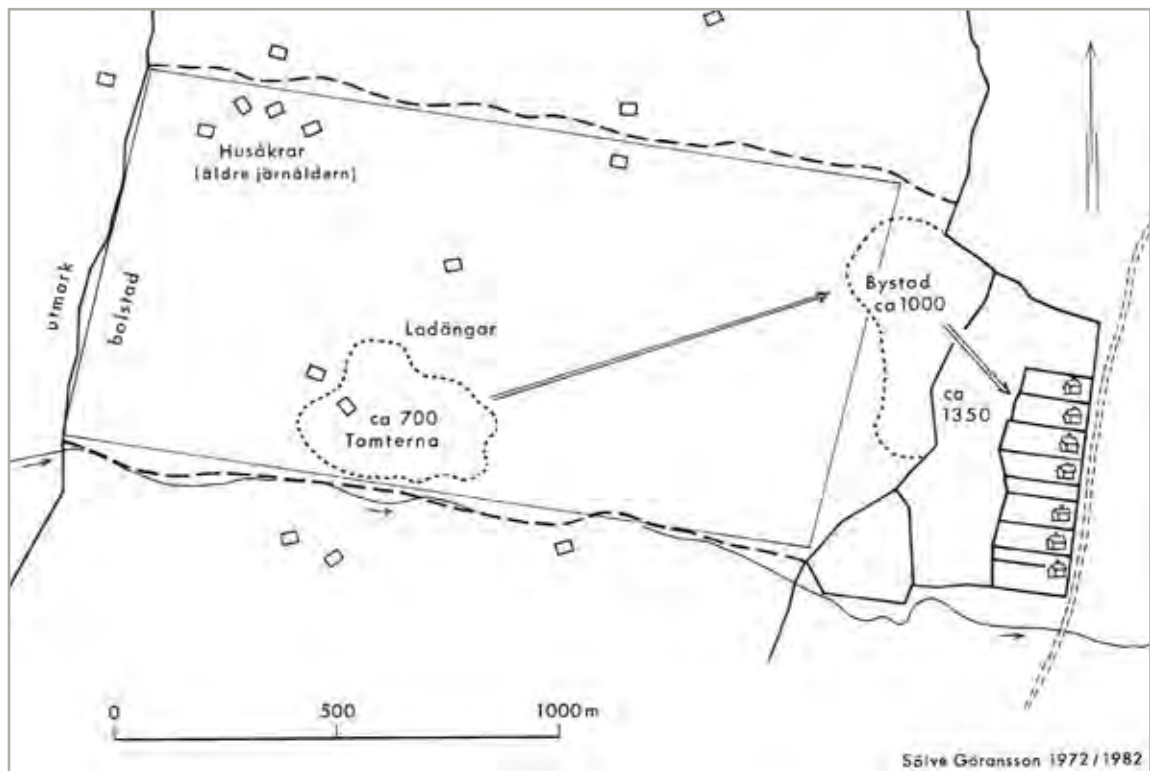
Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med att Öland inlemmades i det svenska riket.

Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.
Illustration: Elvira Laneborg

Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar fyra lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida

byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gärde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte öläningarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.

Geometriskt utlagda gårderna till några av byarna i Kastlösa och Smedby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson, 1971/Fallgren, 2006.

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gårderna som gränsade till varandra behövdes inga murar mellan byarna.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård, kronogård och frälsegård.**

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jord-egendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet *ett* skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboksocken, senare jordregistersocken).

Kyrksocken avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareformens genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är den fortfarande ett mycket levande begrepp på Öland.

Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg

Kartan visar socknarna och inägojorden (gårdena) inom världsarvsområdet.

Gårdby Secken
 Örebro

Enskifte och laga skifte

Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

Byarna i Gårdby socken lät skifta sina marker under 1800-talets första hälft. Ofta skiftades in-ägorna först och därefter utmarkerna sedan utmarksdelningen vunnit laga kraft år 1819.

I samband med skiftena gjordes ofta även hemmansklyvningar. Hemmansklyvning innebar att en gård delades upp i en eller flera delar. Varje gård blev en självständig enhet. Hemmansklyvningen var en naturlig följd av att fadern dött och sönerna skulle dela på arvet. År 1494 förbjöds hemmansklyvning då staten befarade att en alltför liten gård inte kunde beskattas fullt ut. Från slutet av 1600-talet upprätthölls inte klyvningsförbudet av statsmakten helt men förbudet fanns kvar fram till slutet av 1800-talet.

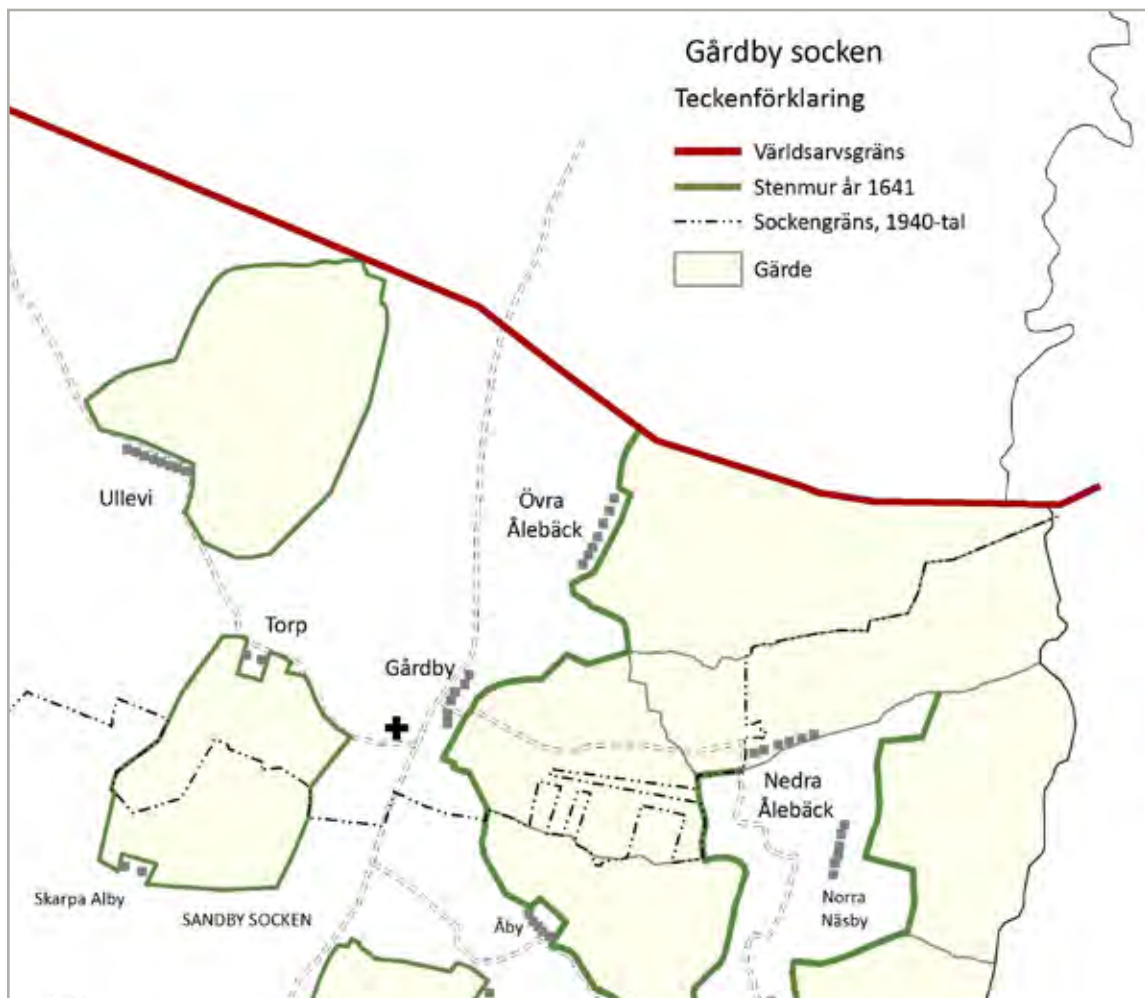
Gärdesgränser i Gårdby socken

Gårdby socken omfattade under medeltiden den nuvarande socknen. Socknen bestod då av fem byar med sammanlagt 27 gårdar. Drygt hälften av gårdarna, 15 stycken, var skattegårdar och ägdes av fria bönder. Det världsliga frälset ägde en gård i Gårdby, två gårdar i Ullevi och en gård i Övra Ålebäck. Till frälseläkterna som ägde gårdar i Gårdby socken hörde bl.a. de högättade familjerna Trolle, Vasa och Sture. Under 1550-talet ägde Gustav Vasa två gårdar i Gårdby. Under slutet av 1400-talet skänkte Arvid Trolle en gård i morgongåva till sin hustru Birgitta Turesdotter Bielke. Kyrkan ägde två gårdar i Gårdby och två gårdar i Övra Ålebäck. Vadstena kloster i Östergötland ägde tre gårdar i Övra Ålebäck och en gård i Gårdby. Att kyrkan och klostren ägde så många gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika fräsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden.

Nedra Ålebäck var redan under medeltiden delat mellan Sandby och Gårdby socknar. Av byns sex gårdar tillhörde två gårdar Gårdby socken. Smedsgärde är ett nyhemman från slutet av 1700-talet.

Morgongåva

I äldre tider ärvde inte äkta makar varandra utan endast barnen ärvde sina föräldrar. Bland de rika fräsefamiljerna var det därför vanligt att mannen gav sin hustru en eller flera gårdar i gåva på morgonen efter bröllopsnatten. Dessa gårdar skulle trygga hustruns försörjning om hon blev änka.

Bylägen och gårdesmurar i Gårdby socken år 1641. Byarna Gårdby och Övra Ålebäck låg i gemensamt gårde tillsammans med byar i både Sandby och Norra Möckleby socknar. Torp låg tillsammans med Skarpa Alby i Sandby socken medan Ullevi hade ett eget gårde.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Världsligt frälse	Andligt frälse	
			Kyrka	Vadstena kloster
Ullevi	5	2	-	-
Torp	2	-	-	-
Gårdby	5	1	2	1
Övra Ålebäck	1	1	2	3
Nedra Ålebäck	2	-	-	-
Totalt	15	4	4	4

Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för Södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagt i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gärdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Socken-gränsen och landsvägarnas sträckning bygger på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gärdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från år 2011 som underlag. Även enskifteskartor och låga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gärdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gärdeslagen. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Teckenförklaring till kartorna

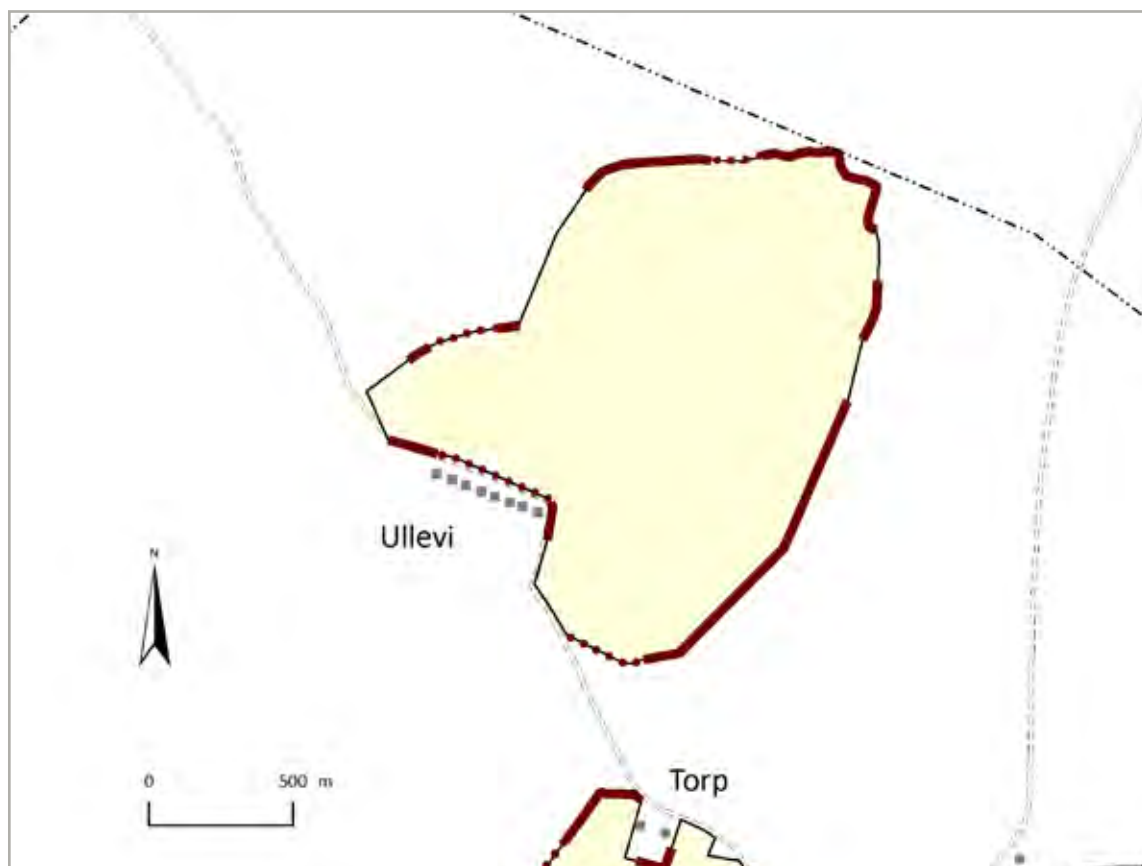
Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

Gärdenas yta, omkrets och murar

Ullevi

Ullevi som ligger i socknens nordvästra del låg inte tillsammans med någon annan bys gärde. Gärdet var 185 hektar stort och den sammanlagda längden stenmur som gick runt gärdet var drygt 5 700 meter. Byn gårdar låg söder om gärdet på samma plats som byn ligger idag. Landsvägen gick genom byn fram till slutet av 1960-talet då vägen drogs om.

Idag återstår totalt närmare 3 000 meter av muren vilket utgör drygt 50 %. Längst mursträckningar finns kvar i den östra och norra delen av gärdet.

Ullevis gärde.

Ullevi. Fram till slutet av 1960-talet gick landsvägen genom byn. Gärdet ligger bakom muren.

Ullevi. I sydost finns inte muren kvar men dagens dike följer den gamla murens sträckning. Gärdet till vänster i bild.

Ullevi. Längst i norr mot Mittlandsskogen finns längre sträckningar av muren kvar. Gärdet hitom muren.

Ullevi. Bilden är tagen från öster in mot gärdet och byn.

Torp

Torp ligger i gemensamt gårdeslag med Skarpa Alby i Sandby socken. Gärdet var 66 hektar stort och längden stenmur var 2 983 meter.

Idag återstår sammanlagt 1 255 meter av den gamla muren. I den sydvästliga delen av gårdet finns 500 meter vällagd mur kvar. Längre norrut, i samma sträckning, har en kanal grävts och förmodligen ligger muren under massorna.

Torp ligger i gemensamt gårde med Skarpa Alby.

Torp. Mur i bytomtens södra del. Gärdet hitom muren.

Torp. Gärdesmur i den nordöstra delen av gårdet. Gården ligger bakom muren.

Torp. I den sydvästra delen av gårdet finns en mursträckning om drygt 500 meter kvar. Gården ligger hitom muren.

Gårdby, Övra och Nedra Ålebäck

Gårdby och Övra Ålebäck låg i gemensamt gärdslag med byar dels norrut i Norra Möckleby socken, dels söderut i Sandby socken.

Övra Ålebäcks gärde var 199 hektar. Byn hade bara mur längs den västra sidan av gärdet, en sträcka om 1 700 meter. Idag återstår 1 139 meter vilket är 67 % av den ursprungliga murlängden.

Gårdbys gärde var 125 hektar. Även Gårdby hade, liksom Övra Ålebäck, bara gärdsmur i den västra kanten men här har längre mursträckor tagits

bort. Anledningen till det är förmodligen att man odlat upp angränsande områden. Endast tre korta bitar om sammanlagt 281 meter återstår.

Två av Nedra Ålebäcks gårdar låg i Gårdby socken. Gårdarnas del av gärdet omfattade 36 hektar. Gärdesmuren i Nedra Ålebäck var endast 272 meter, hela mursträckningen finns kvar idag.

Gärden till Gårdby samt Övra och Nedra Ålebäck.

Gårdby. I Gårdby återstår bara kortare sträckningar av den gamla gärdesmuren. Muren på bilden ligger strax norr om vägen ner till Nedra Ålebäck.

Övra Ålebäck. Del av gärdesmuren i den södra delen av Övra Ålebäck. Gärdet ligger bakom muren.

Nedra Ålebäck. Del av Nedra Ålebäcks gärdesmur. Gärdet ligger bakom muren.

Sammanställning av gärdenas yta, omkrets och stenmurar

<i>Byar i gärdeslag</i>	<i>Gärdets yta</i>	<i>Gärdesmurens</i>	<i>Återstående murlängder</i>	
	<i>hektar</i>	<i>längd i meter</i>	<i>meter</i>	<i>procent</i>
Ullevi	185	5 736	2 989	52
Torp	66	2 983	1 255	42
Gårdby	125	4 396	1 692	38
Övra Ålebäck*)	199	-	-	-
Nedra Ålebäck	36 **)	-	-	-
Totalt	611	13 115	5 936	45

*) För Övra Ålebäck har kustlinjen räknats bort.

***) Gärdets yta avser den del av Nedra Ålebäck som ligger i Gårdby socken.

Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga be-lägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädes-jord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lant-mätaren har bland annat skrivit på kartan för Röss-lösa: ”*På dhenne sydan räcker Stora Allware alt intil Rijstmo Kyrkia wids pass en mjöl här ifrå belägen*”.

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, det innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktarkojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.

Stenmuren utgör gräns mellan Torp och Gårdby alvar.

Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikal-lad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och trädväxt, ekar och bärande träd på hela ön. Det var till exempel inte tillåtet att ens bryta grenar eller bedriva lövtäkt. De ursprungligen mycket hårda straffen för förseelser mildrades med tiden men anspråken upphävdes inte förrän år 1801. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medförde hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev och en kommitté tillsattes för att utföra uppgiften. Ordförande i kommittén var ryttmästare Axel Adlersparre på Borgholm och Ottenby kungsgårdar samt fyra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket delningsmark som fanns och för varje enskild gård tilldelades socknen fyra tunnland av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarkerna var det upp till bymännen själva att bestämma om utmarken skulle vara samfälld eller fördelas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets utmarkslotter gemensamt medan sjömarkerna skiftades mellan varje enskild gård. Utmarksdelningen för Södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes de stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Resultatet av utmarksdelningen väster om landsvägen i Gårdby socken.

Mot

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två mot. Omkring år 1500 började moten även att användas som världsliga förvaltningsdistrikt.

Dagens kommunindelning överensstämmer med en yngre motindelning från år 1886.

Alvarmarkerna

Alla byarna i Gårdby socken tilldelades mark vid utmarksdelningen men det var bara Gårdby, Torp och Nedra Ålebäck som fick del av Stora alvaret.

Lantmätaren beskriver alvaren som antingen tunna jordar på kalkhällen eller områden där flisan överallt ligger i dagen varför hälften anses för oduglig.

Sammanställning av gårdar och skiften inom utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Ullevi	7	1835	skiftat	15
Torp	2	1832	skiftat	7
Gårdby	9	1867	skiftat	14
Nedra Ålebäck	2	1854	skiftat	4
Totalt	20	-	-	40

Sammanställning av gårdar och skiften utanför utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Smedsgärde	-	-	-	-
Övra Ålebäck	7	1832	skiftat	13
Totalt	7	-	-	13

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårdsverket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

Mellan åren 1996 och 1999 bedrev Länsstyrelsen i Kalmar ett projekt med stöd av EU:s fond LIFE-Nature. Projektet innebar att lantbrukare fick röjnings- och stängslingsarbeten utförda. Bland annat ingick alvarmarkerna som tillhör Gårdby, Torp och Nedra Ålebäck. Alvarmarkerna är naturreservat sedan år 1998.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008 ändrades definitionen av vilka betesmarker som är berättigade till ersättning och alvarmarkerna upphörde att ingå i gårdsstödet.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.

Kartan visar byarnas skiften på Stora alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betet ökat till drygt 90 %.

Alvarbete i Gårdby socken

Ullevi

Ullevi laga skiftades år 1835 och utmärkerna delades då upp mellan byns 15 gårdar. Ullevi, som ligger på gränsen mellan Stora alvaret och Mittlandet, fick vid utmarksdelningen ett område väster om byn men inga alvarmarker.

Idag betas ett mindre område som ligger strax norr om och i direkt i anslutning till Gårdby alvar. Hägnen består av stenmurar som kompletteras med el-tråd. Området betas av cirka tio köttdjur. Om somrarna måste man köra vatten till djuren. Markägaren som också är djurhållare söker miljöersättning.

Nedra Ålebäck

Nedra Ålebäck var redan under medeltiden delat mellan Gårdby och Sandby socknar. Av byns sex gårdar tillhörde två gårdar Gårdby socken. De två gårdarna i Gårdby socken fick ett alvarskifte i Sandby socken vid utmarksdelningen. Skiftet tillhör fortfarande Gårdby socken.

Ett skifte i öster består av Nedra Ålebäcks delar i både Sandby och Gårdby socknar. Hägnen består av el-tråd, i de norra och södra gränserna finns stenmurar. Även längs en kortare sträcka utmed landsvägen finns stenmur.

Området betas av cirka 120 tackor med lamm. Flera naturliga källor samt en bäck som rinner genom området, ger vatten till djuren. Det finns sex markägare till skiftet. Djurhållaren arrenderar marken och söker miljöersättning. Enligt arrendeavtalet går 60 % av miljöersättningen till markägarna. Av dessa 60 % går 40 % till röjning och 20 % till markägarna.

Torp

Torp laga skiftades år 1832 och utmarkerna delades mellan byns sju gårdar. Torps östligaste del av alvaret tillhör idag Skarpa Alby i Sandby socken. Genom sammanslagningar består området idag av tre skiften.

Det västligaste skiftet i Torp är hägnat separat med el-tråd och med stenmur längs den västra och delar av den östra sidan. Hägnen ses över inför betessäsongen. Området betas av fem kvigor. Markägaren är djurhållare och söker miljöersättning. Skiftet ingår i Gårdby alvars naturreservat.

Norr om det stora betesområdet ligger ett mindre område som är inhägnat med stenmur som kompletterats med taggtåd på tre sidor. Området hägnades en gång in för att låta arbetshästarna beta här om natten och för att man inte skulle behöva leta efter dem när de skulle hämtas på morgonen. Idag betas området av tolv köttdjur. En källa håller vatten under betessäsongen. Djurhållaren som också är markägare söker miljöersättning.

Gårdby-Torp-Nedra Ålebäck

Den del av Stora alvaret som tilldelades Gårdby vid utmarksdelningen år 1819 delades av byn och präststommen. Stomhemman är kyrkojord som i äldre tid var avsedd för församlingsprästens försörjning. Skiftet har sedan dess aldrig skiftats och idag är marken fortfarande samfällad till 13 gårdar. De fastigheter som ingår i samfälligheten äger olika procentsatser av marken.

Markägarnas andelar av Stora alvaret i Gårdby

Markägare	Andel i %
1	3,34
2	6,67
3	15,74
4	20,98
5	1,66
6	14,07
7	3,34
8	1,66
9	2,75
10	4,93
11	1,8
12	1,66
13	21,4

Gårdby, Torp och Nedra Ålebäck's alvar sambetas med det stora betade området där även utmarker till byarna Drörestorp, Nedra Ålebäck, Åby samt Skarpa Alby i Sandby socken ingår. Hela skiftet är sedan år 1998 naturreservat.

Hägnen runt skiftet består av el-tråd, längs vissa sträckor finns även stenmurar. Man ser över stängslen inför varje betessäsong. Flera källor håller vatten året runt. Totalt finns det 16 markägare.

Skiftet betas av cirka 75 nötdjur och sammansättning är blandad; mjölkkor, kvigor, stutar och kött-djur i olika åldrar. Djur under året släpps inte ut på alvaret. Fem markägare som även är djurhållare söker miljöersättning. Man har en förening som har

upprättat en fördelningsmall där 40 % av miljöersättningen går till röjning, 20 % till föreningen och 40 % till djurhållarna. Föreningen fördelar sedan de 20 % som man erhållit till övriga markägare.

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Antal djur	
				nöt	får
Ullevi	11	1	1	10	-
Nedra Ålebäck	146	4	1	-	120
Torp	39	2	2	17	-
Gårdby, Torp och Nedra Ålebäck	710	18	3	75*)	-
Totalt	906	-	-	102	120

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar.
*) Antal djur inom hela området.

Gårdby alvar ligger i Stora alvarets nordligaste del.

Kartor

Ekonomisk karta, 1940-tal

Fastighetskartan, 2011

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geometriska avmätningar G28, 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskarta 1819, 08-PUÖ-22

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Övrigt

De geometriska avmätningarna från år 1641 finns även tillgängliga hos Riksarkivet.

Litteratur

Axelsson, Roger/Janzon, Kaj/Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Dedering, Coco. *Uppföljningsprogram för världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:13. Länsstyrelsen i Kalmar 2007

Ekstam, Urban/Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker, historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

Sandby och Gårdby: två socknar på Öland. Utgiven av Sandby-Gårdby hembygdsförening. Färjestaden 2009

Färjestaden

Öland

Alvaret

Mörbylånga

Grönhögen

0 3 km

Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i öläningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört en inventering.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts över hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag.

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar